

Кукеева М.К.*

педагогика ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент. Қазақстан

**КӨРНЕКТІ ШЫҒЫСТАНУШЫ,
ӨЛКЕТАНУШЫ, БИБЛИОГРАФ, ҒАЛЫМ
Е.К. БЕТГЕРДІҢ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ**

Автор корреспондент: askarkukeyev@mail.ru

Түйін: Мақалада кітапханашылар мен библиографтардың практикалық, ғылыми және кәсіби шығармашылығы, сондай-ақ олардың кітапхана ісіне қосқан үлесі баяндалады. Мақалада бүкіл өмірін Қазақстан библиографиясының қалыптасуына және оның дамуына үлес қосқан ғалым-библиограф, шығыстанушы, өлкетанушы Е.К.Бетгердің өмірі мен қызметі, оның құрастырған библиографиялық көрсеткіштері баяндалған. Оның өмірсүрген ортасы мен ғылыми еңбектерінің жинақталуы нәтижесінде библиографиялық көрсеткіштері және кәсіби библиограф ретіндегі қалыптасуы қарастырылған. Мақалада атақты библиографтың іргелі еңбектері мысал ретінде көрсетілген. Ғалым-библиографтың қоғамдық және ғылыми еңбектеріне талдау жасай келе, оның қиын заманның ағымында, түрлі өзгерістер мен тауқыметті бастан өткергеніне қарамастан библиографиялық көрсеткіштерді құрастырғанына анық дәлелдер келтірілген. Осы мақаладамен ғылыми және практикалық қызметі зерттелмеген белгілі библиограф, кітапханашы және тарихшы болған шығыстанушының жарқын ғалымдарының бірі - Е.К.Бетгердің тұлғасын көрсетемін.

Кілттік сөздер: кітапхана ісі, библиография, библиография тарихы, библиограф, кітапханашы, шығыстанушы, өлкетанушы, библиографиялық көрсеткіштер.

XIX және XX ғасырдың басындағы ірі библиографтар библиографияланатын құжаттарды талдау негізінде мәдениеттің дамуын зерттеу, яғни жаңа ғылыми білім алу деп санады. Библиографияның міндеттерін осы тұрғыдан түсіну оның теориясында ақпараттық-библиографиялық қызметті дамытудың екі ғасырлық жолы бойы кезең-кезеңімен пайда болды. Кітапханалар мәдени-ағартушылық және ғылыми-көмекші мекемелер болып табылады, олар өз қызметімен ғылымның, білімнің, мәдениеттің дамуына және қоғамның зияткерлік және экономикалық әлеуетінің өсуіне ықпал етеді. Кітапхана ісінің қалыптасуына және оның дамуына библиографтардың қосқан үлесі орасан.

Бүгінгі таңда еліміздің кітапхана ісі тарихында библиография саласында еңбектер өте кем. Библиография саласындағы көптеген көрнекті библиографтар туралы материалдар мақала түрінде жеткен. Алайда, осы материалдардың өзі де бүгінде оқырмандардың қолы жете бермейтін сирек библиографиялық көрсеткіштерге айналды. Мақала жазу кезінде мен Қазақстандағы кітапхана ісін дамытуға қалай үлес қосқанын және олардың жариялаған еңбектерін, сондай-ақ кітапхананың қорларындағы материалды басшылыққа алып, библиографтардың шығармашылығы мен өмірбаянын, аты-жөні белгісіз ұмытылғандарды мұқият зерттеу керектігін негізге алдым.

Басылымдарда Е.К. Бетгер, В.В. Андронников, О. В. Маслова, Б. В. Лунин, Н. В. Дмитриевский, В. И. Межов, Ә.Қ. Нарымбетов, Г.П. Царев, С.Ақашев, К.Ш. Бекмұхамедов сияқты көрнекті кітапханатанушылар мен библиографтар, өлкетанушылардың қызметі лайықты көрініс таппаған, сондай-ақ зерттеушілердің рөлі дерлік анықталмаған. Оларсыз Орта Азия мен Қазақстан туралы құнды библиографиялық жинақтарсыз негізін қалау мүмкін емес. Бүгінде біз шығармашылық мұрамызға, ең болмағанда кейбіреулеріне тиісті бағасын беруіміз керек. Солардың біріне атақты шығыстанушы, өлкетанушы, библиографтың даңқты тобына ғалым Евгений Карлович Бетгер жатады. Кеңес шығысындағы ұлттық мәдениеттердің қалыптасуы мен дамуына өзінің саналы өмірі мен талантын осы тарихи процесті одан әрі нығайтуға түрлі ұлттардың ірі және көрнекті қайраткерлері үлкен үлес қосты. Осы мақаладамен ғылыми және практикалық қызметі зерттелмеген белгілі библиограф, кітапханашы және тарихшы болған шығыстанушының

жарқын ғалымдарының бірі - Е. К. Бетгердің тұлғасын көрсетемін.

Евгений Карлович Бетгер (нем. Boetger), 13 шілде (30 маусым) 1887 жылы Ташкентте Пруссиядан көшіп келген неміс эмигрантының отбасында дүниеге келген. Евгений Карлович жалпы және филологиялық білім алды: Гейдельберг (Германия) және Киев университеттерінде оқыды. Бірнеше жылдан кейін Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің (САГУ) шығыс факультетін бітірген. Е. К. Бетгер библиография, кітапханатану және тарих мәселелерінің кең шеңберін зерттеді. Оның жұмыстары қазір де өзекті, олар Қазақстандағы библиографиялық және кітапханалық ғылымдарды жетілдіру үшін қызмет етеді.

Е.К.Бетгер Науаи атындағы Мемлекеттік кітапхана жанындағы сирек кітаптар бөлімінің негізін қалаушы, кітапхана желісін құру, кітапханалық білім беру, Кітапхана ісі мен библиографияның теориясы мен тәжірибесі және т. б. өзекті мәселелер бойынша 150-ден астам ғылыми жұмыс жазды. Қазір де оның мұрағатында 50-ден астам жарияланбаған библиографиялық жұмыстары бар. Е. К. Бетгердің революцияға дейінгі білім мен тәрбие алған және кейіннен белгілі библиограф, кітапханашы, тарихшы болған ғалым ретінде қалыптасуын түсінудің маңызы зор. Көптеген жылдар бойы ол Ортаазиялық мемлекеттік университетінің тарих факультетінің «Археология» кафедрасының тұрақты және құрметті мүшесі болды, жас зерттеушілермен және студенттермен өздерінің бай білімдерімен бөлісті, баяндамалар жасады, студенттердің зерттеу жұмысына рецензия жазды, аудармалар жасады.

Е.К.Бетгердің Түркістан өлкесіне кітапхана кадрларын даярлаудағы еңбегі зор. Түркістан мемлекеттік кітапханасында жұмыс істей жүріп, 20-шы жылдары және 30-шы жылдардың басында кітапхана қызметкерлерін дайындау бойынша көптеген курстардың негізін қалаушы және оқытушысы болды, пәндік каталог, библиография негіздері, кітап тарихы курсы оқыды. Дәрістерде және практикалық сабақтарда Е. К. Бетгер пәнді жақсы білетіндігін, шеберлігін көрсетті. Е. К. Бетгер Түркістан көпшілік кітапханасын құруға үлкен үлес қосты. Түркістан Халық университетінің жанынан Түркістан көпшілік кітапханасын қайта құру жөніндегі арнайы комиссия құруда бастамашысы болды, сол кезде кітапхана апатты жағдайда болатын. Кітаптарды жіктеу да, каталогтау да болмады, сондай-ақ оларды орналастыру мен сақтау үшін қарапайым жағдайлар да болған жоқ. Кітапхананы қайта құру кезінде комиссия біріншіден, халықаралық ондық жүйе бойынша каталогтар жасауға кірісуді, екіншіден, кітап қорларын толықтыруға назар аударуды шешті. Е. К. Бетгердің ондық библиографиялық жіктеуді енгізу де баға жетпес мәнге ие. Түркістан көпшілік кітапханасына қатысты «Ондық жіктеменің» негізін әзірледі. Батыс Еуропаның үздік кітапханаларының жағдайы туралы жақсы білетін Е. К. Бетгерге, сондай-ақ кітапхана комиссиясының мүшелері Л. К. Давыдова мен Л. А. Метленковқа тапсырылды.

1918 жылдың аяғында Е. К. Бетгердің жасап шыққан ондық жіктемесі бойынша кестелер тез арада таралды, ал оған сұраныстар келіп түсіп жатты, 1920 жылы Түркістан халық кітапханасы мемлекеттік деп өзгертілді, қазірдің өзінде екі карточкалық каталог болды: ондық жүйе бойынша жасалған алфавиттік және жүйелі каталогтар. Ол Түркістан мемлекеттік кітапханасында төрт жылдық жұмыс тәжірибесі негізінде Е. К. Бетгер дайындаған "Методические указания и правила пользования таблицами" атты әдістемелік нұсқаулығы библиография саласындағы құнды дербес еңбегі болып табылады.

Көптеген жылдар бойы бұл ереже Түркістан өлкесінің кітапхана қызметкерлеріне арналған құнды құрал болды. Е. К. Бетгер жасаған екі басылым (1918 және 1922 ж.) «Ондық библиографиялық жіктеме» бойынша брошюралар және кітапхана техникасы бойынша жекелеген ұсыныстар (1920 және 1922 ж.) Түркістан өлкесінің кітапхана ісін нығайтудың негізі болды. Түркістан кітап палатасын құруда Е. К. Бетгердің практикалық қызметіне көп көңіл бөлінді. Ол КСРО-да кітапхана ісін дамытуға қатысты көптеген қаулылардың, бұйрықтардың және басқа да құжаттардың жобаларын әзірледі. 1918 жылы Түркістан көпшілік кітапханасы туралы бірінші Ережеге енгізді, ереже бойынша барлық

баспалар кітапханаға барлық басылымдарды жеткізуге міндетті болды.

Евгений Бетгер бірінші және екінші Бүкілресейлік библиографиялық съездердің, ғылыми кітапханалардың бірінші және екінші ресейлік конференцияларының қатысушысы болып, көптеген мәселелерді талқылауға қатысқан. Е. К. Бетгер алғашқы кеңестік «Библиография» библиографиялық журналдарының бірінде ынтымақтастық туралы ұсынысқа ыстық ықыласпен жауап берді.

Е.К.Бетгер Өзбекстандағы көне және сирек кітаптар қорының негізін қалаушы. 40 жыл бойы кітапхана қызметімен байланысты Е.К.Бетгер сирек кітаптар қорын жинап, ғылыми өңдеуге көп күш, қуатын жұмсады. Е.К. Бетгердің кең эрудициясы мен шын мәнінде энциклопедиялық білімі, бірнеше батыс еуропалық және шығыс тілдерін білуі (1920 ж.ол Түркістан Шығыс институтының Араб бөліміне түсіп, 1924 жылы бітірген) ғалымға кітапхана қорында сақталған көне, кейде бірегей даналарды анықтауға ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғалардан кітапхананың бірегей басылымдарды жүйелі түрде сатып алуын ұйымдастыруға, сондай-ақ оларды ғылыми өңдеуді бастауға мүмкіндік берді. Е. К. Бетгер Ташкент мемлекеттік университетінің іргелі кітапханасының сирек кітаптар қорына үлкен қызығушылық танытты, оны зерттеді және кітаптардың ғылыми сипаттамасын жасады. Кітапханадағы көп жылдық жұмыс тәжірибесі бар Е. К. Бетгер көне және сирек кездесетін басылымдар бөлімінде кітапхананың кітап қорының байлығын тереңірек тану үшін, сондай-ақ мәдени-ағарту жұмыстарын күшейту мақсатында әр ірі кітапханада болуы қажет екенін дәлелдеді.

20-30-шы жылдары Е.К.Бетгердің тікелей басшылығымен жергілікті мерзімді басылымдарға библиографиялық жұмыстар жасалды, олар зерттеушілерді жергілікті мерзімді басылымдарды жаппай қарап шығудан арылтты. Олардың арасында Түркістанның географиясы, метеорологиясы, сейсмологиясы, гидрологиясы бойынша мақалалар мен жазбалардың аса құнды көрсеткіштері бар. Е.К.Бетгер О.В.Масловамен бірге Түркістан өлкесінің статистикалық комитеттері шығарған жинақтарға және «Орта Азияның халық шаруашылығы» журналына (1924-1930 жж.) көрсеткіштер жасап шығарды. Ол қазіргі уақытқа дейін аздаған өзгерістерімен қолданып келген А.Навои атындағы ӨзССР Мемлекеттік кітапханасында сақталған кітаптарды орналастырудың форматтық-реттік жүйесін енгізудің бастамашысы болып табылады. Сирек кітаптар қорын көп жылдық жинау Е. К. Бетгерге қорды терең зерттеуге мүмкіндік берді. Кеңес ғалымының басты міндеттерінің бірі - қорды танымал ету болатын. Осылайша, Е. К. Бетгердің тікелей қатысуымен сирек кітаптар бөлімінің ұйымы көптеген халықтардың жазба ескерткіштерінің бірегей даналарын бөлуге көмектесті, ал оларды баспада жариялау және танымал ету одан әрі зерттеушілерге көне ескерткіштерді зерттеуді бастауына көмектесті. Революцияға дейінгі кезеңде Қазақстан тарихымен айналысатын Қазақстандағы бірде-бір библиограф не маман Е.К. Бетгердің зерттеуінсіз жұмыс істей алмайды. Е.К. Бетгердің эпистолярлық мұрасы ғалымның қызығушылықтарының спектрін және оның ортаазиялық халықтардың мәдени мұрасының рөлін терең түсінуін ашады.

Е.К.Бетгер елдің ірі ғалымдарымен байланыста болды, шетелдік ғылыми орталықтармен, Германиямен, Франциямен, Америкамен, Англиямен және т.б. елдермен хат алмасып отырды, оған әр түрлі кәсіптегі адамдар көмек, анықтама, түсініктеме алу үшін өтініш жасайтын. Ғалымның кең эрудициясы, бірнеше еуропалық және шығыс тілдерін білу, астрономия, археология, тарих және т.б. саласында терең білім алу оны Қазақстан археологтары мен тарихшылары үшін қолдау тапты. Оған библиографтар, шығыстанушылар, тарихшылар, әдебиеттанушылар жүгінетін.

Кітапханаларды құру үшін кітапхана қызметкерлерінің көптеген кадрлары қажет еді, ал олар өте аз болды. Е.К.Бетгер алғашқы кітапхана курстарын құрудың бастамашысы ғана емес, сонымен қатар түрлі курстарда бірқатар пәндерді оқып, осы жұмысқа басқа кітапхана қызметкерлерін тартты. Бұл курсты Оңтүстік Қазақстанның (Шымкент, Жамбыл, Қызыл Орда) кітапханашылары да аяқтады.

Библиограф Л.К.Давыдов пен А. А. Метленковпен бірге 1918 жылы Е.К.Бетгер

қағаздың ерекше тапшылығы кезінде «Ондық библиографиялық жіктеме» шығарды, ол 1922 жылы елеулі толықтырулармен қайта басылып шықты, оның көмегімен кітап қорларын ғылыми өңдеу үшін негіз қаланды. Түркістан халық кітапханасының қызметкерлері мен Е. К. Бетгерге кітапхананың кітап байлығын, әсіресе оның шығыс бөлімін сақтап қалу үшін көп күш жұмсауға тура келді. Кітап жинаушы және сақтаушы Е. К. Бетгер кітапхана үшін сирек және көне басылымдарды іздеу және сатып алу үшін уақытын та, күшін де аямады. Ол кітаптың ұлылығы туралы ұғымды тек кітапхана қызметкерлерін ғана емес, сондай-ақ жас оқырмандарға да жеткізуге тырысты. Оқырман конференцияларын, көрмелерді ұйымдастыру, кітапты танымал ету - ғалымның бүкіл ғылыми және библиографиялық қызметінің құрамдас бөліктерінің бірі болды. 20-30-шы жылдары Е. К. Бетгердің тікелей басшылығымен және оның жеке қатысуымен құнды библиографиялық жұмыстар пайда болды, оның ішінде зерттеушілер үшін «Түркістан ведомствосы» деген көрсеткіштің маңызы зор.

Е.К.Бетгер библиографиялық жіктеудің әлемдік жүйесінің соңғы жетістіктерін пайдалана отырып, «Түркістан ведомстваларына» көрсеткіш құрастырудың өз жүйесін жасады. Жергілікті газеттер мен журналдар беттерінде Е. К. Бетгер кең танымал жұмыс жүргізді. 30-шы жылдардан бастап 1945 жылға дейін «Правда Востока», «Комсомолец Узбекистана» беттерінде ғалым оқырманды Орта Азия бойынша алғашқы саяхаттарымен таныстырады, көне кітаптар және кітапхана қорында сақталған бірегей басылымдар туралы әңгімелейді.

Сирек және ескі кітаптар қорын көпшілікке танымал ету тек қана оқырман қауымына ғана емес, ортаазиялық республикалардың ғылыми жұртшылығы да бірегей басылымдармен танысуға мүмкіндік берді. Е.К.Бетгер алғаш рет жергілікті баспасөз беттерінде жазған көптеген бірегей басылымдар кейіннен Қазақстан ғалымдарының ғылыми зерттеулерінің тақырыбына айналды. Бұл оның елдің түрлі кітапханаларымен және жекелеген жетекші кеңестік және шетелдік библиографтармен кең көлемді хат алмасуымен расталады. Қазақстандағы кітапхана ісінің тарихын қалыптастыру және дамыту бойынша бірде-бір зерттеу жұмыстары Евгений Карлович Бетгердің еңбектеріне сілтеме жасалмай зерттелмейді.

Мақаланы қорытындылай келе, Түркістан кітапханасын құруға, оны қайта құруға қатысқан Е.К.Бетгер осы зерттеуде Өзбекстан мен Қазақстандағы кеңестік кітапханатанудың қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері туралы толық мәліметтер берді. Е.К. Бетгер туралы өмірбаянын аяқтай отырып, оның жарияланбаған мұралары әлі де көп екенін, оны ғылыми айналымға енгізу шығыстану библиографиясын байытар еді дегім келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тешабаева У.А. Вклад видного ученого, педагога, библиографа Евгения Карловича Бетгера в развитие и изучение библиографии Средней Азии// НТБ –2011. № 1. С. 89-94.
2. Турапов М.М. Жизнь, отданная книге. Корреспондент. 1977. №8. С.46
3. Авшарова М.П., Виридарский М. С. Евгений Карлович Бетгер (1887—1956 гг.): Очерк жизни деятельности. Ташкент, 1960. 42 с.
4. Бабаджанова А.Х. Евгений Карлович Бетгер - историк, библиограф, библиотековед (1917-1956 гг.). Дис. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1990.
5. Памяти Евгения Карловича Бетгера, // Труды САГУ им. В. И. Ленина. Археология Средней Азии, Т. IV. / Отв.ред. проф. Массон М. Е. Ташкент, 1957.

Аннотация: В статье освещается практическое, научное и профессиональное творчество библиотекарей и библиографов, а также их вклад в библиотечное дело. В статье рассматривается жизнь и деятельность ученого-библиографа, востоковеда, краеведа Е.К.Бетгер, внесшего вклад в формирование и развитие казахстанской библиографии, а также составленные им библиографические указатели. В результате обобщения научных трудов предусмотрен библиографический указатель и формирование как профессионального библиографа. Библиографические указатели в этой статье являются одной из самых выдающихся и

ценных научных и справочных книг. В статье представлены основные работы известного библиографа. Проанализировав общественные и научные труды ученых-библиографов, было доказано, что они составили библиографические показатели, несмотря на то, что они претерпели много трудностей. Рассмотрены актуальные проблемы изучения истории казахстанской библиографии, ее совершенствования.

Abstract: The article highlights the practical, scientific and professional creativity of librarians and bibliographers, as well as their contribution to librarianship. The article examines the life and work of the scientist-bibliographer, orientalist, local historian E.K. Betger, who contributed to the formation and development of Kazakhstan's bibliography, as well as the bibliographic indexes compiled by him. The main bibliographic indexes, public and research activities are analyzed. The facts are given that they were scientists as a bibliographer in the Kazakh bibliography. Bibliographical indexes in these statistical forms are one of the most promising and valuable scientific and reference books. The main works of famous bibliographers are presented in the article. Analyzing the public and scholarly work of the studied bibliographers, it was documented that they were compiled by bibliographical figures, not to mention that many of them had pretended many problems. The current problems of the history of studying of the Kazakh bibliography, its supervision.